Fig. 1. Kirken set over Stilling sø. KdeFL fot. november 1987. - *The church seen from the south-east.*

STILLING KIRKE

HJELMSLEV HERRED

Efter reformationen har kirken formentlig tilhørt kongen, hvilket dog først kan dokumenteres 1666.[1] Ved oprettelsen 1717 af det skanderborgske rytterdistrikt blev kirken henlagt herunder.[2] Da ryttergodset og dets kirker 1767 blev solgt på auktion, erhvervedes Stilling kirke af sognepræsten Hans Pedersen Lund,[3] der siden solgte den til Benjamin Selmer i Aldrup mølle.[4] På en auktion over dennes efterladenskaber 1774 købtes kirken af sogneboerne[5] og overgik til selveje 1. maj 1912.

Siden slutningen af 1500rne har sognet været *anneks* til Skanderup,[6] og 1584[7] bestemtes, at sognepræsten skulle holde en kapellan i Stilling. Ved kgl. resolution af 5. november 1982 blev sognet et selvstændigt pastorat, hvortil 1. januar 1984 området ved Gram overførtes fra Skanderup sogn.

Kirken står på en beskeden hævning i det jævnt kuperede terræn på nordsiden af den vestre del af Stilling sø. Den ligger endnu frit på østsiden af Stillings omfangsrige bebyggelse, der bevarer fragmentariske levn af landsbyen og betydelige rester af stationsbyen, men navnlig består af vidtstrakte boligkvarterer fra efterkrigsårene. I ældre tid løb landsbygaden nordpå fra området vest for kirken, hvor den 1973 nedrevne rytterskole indtog den centrale plads ved gadekæret (fig. 34). Nu orienterer bebyggelsen sig efter landevejen og banen mellem Skanderborg og Århus, der begge går på tværs af den gamle

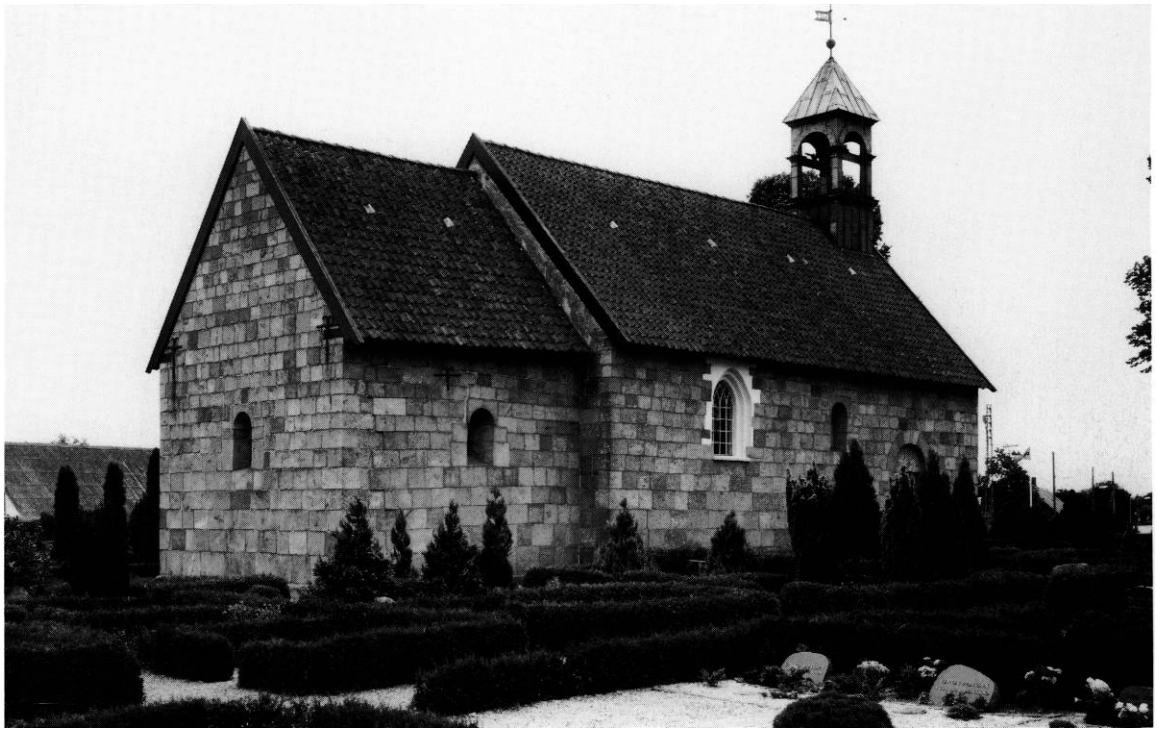

Fig. 2. Kirken set fra nordøst. NE fot. 1983. - *The church seen from the north-east.*

akse. I vore dage flyder industribebyggelse, typehuse og små, nette haver som en lavastrøm mod alle verdenshjørner (jfr. fig. 35).

Kirkegården, der med en udvidelse mod øst nu er dobbelt så stor som tidligere, *hegnes* mod nord og vest med kløvstensmure fra 1884,[8] afdækket med kantstillede mursten. Den ældre del af sydsidens hegning, som tidligere også bestod af kløvstensmur, udgøres af tjørn efter en mindre arealregulering. Den øvrige del af sydsiden og hegnet i øst er en markstensmur med støbt afdækning. I ældre tid var kirkegården omgivet af stengærder, der tidligst nævnes 1719,[9] og hvis nyopsætning efter nedskridninger omtales igen og igen; en generel omsætning gennemførtes i 1850erne.[10]

Adgangen til kirkegården er ad en køreport midt på vestsiden, udført 1971, efter tegning af Bent Meyer og Aage Kristensen, som sortmalede jerntremmefløje mellem betonpiller. En port omtales første gang i forbindelse med reparation 1614[11] og var da en *muret †portal* med indkørsel og låge, hvor fløjene i de følgende år forsynedes med nye jern og en taskelås. En ny port rejstes 1715[12] og fornyedes tilsyneladende 1719,[2] begge gange udført af træstolper med tag over. Murstenene i portalen, der 1718[13] kaldes øde, fandt anvendelse ved en istandsættelse af †tårnet (s. 2949). 1854[10] ønskede synet en ny port, men der skete vist ikke noget, for porten beskrives 1860 som usømmelig og bevokset med ukrudt. Forud for etableringen af den nuværende indkørsel var der port og låge af sorte jerngitterfløje mellem tre murstenspiller, opsat i sammenhæng med kløvstensmuren.[14] 1887 ønskede synet en †låge i syd ved Anneksgården, hvilket antagelig resulterede i den, der eksisterede 1907.[8]

En teglhængt bygning af mokkafarvede mursten, indeholdende *ligkapel,* redskabsrum og toiletter, er efter tegning af Flemming Steen Seiersen ved midten af 1970erne opført nord for parkeringspladsen på kirkegårdens vestside. Den afløste et †ligkapel fra 1906,[10] der lå på det om-

Fig. 3. Kirken set fra sydøst i 1920rne. - *The church seen from the south-east.*

råde i kirkegårdens nordvestre del, hvor der i 1970erne og senere er indrettet urnegravplads.

Beplantningen præges i øst og nord af kastanier, der står langs hegnsmurens yderside; i vest er der nogle lindetræer fra 1880erne[8] og i syd en enkelt birk. 1851[10] henstillede synet, at der anlagdes en gang omkring kirken, og nogle år senere ønskede man flere gange. 1883[8] skulle hele arealet drænes.

En brolagt vej fører fra kirkegårdsporten til pladsen foran våbenhuset, mens der er gruset omkring kirken.

BYGNING

Kirken består af kor og skib, der vel er bygget omkring år 1200, og hvortil der på sydsiden slutter sig et våbenhus fra 1886. Det erstatter en formentlig senmiddelalderlig forgænger, der nævnte år blev revet ned. Den nyromanske tagrytter over skibets vestende er fra samme år og har afløst et lille, spånklædt †træspir fra begyndelsen af forrige århundrede. Dette spir blev sat op efter sløjfning af et antagelig senmiddelalderligt †tårn ved skibets vestgavl. Orienteringen afviger lidt mod nord.[15]

Den velformede bygning, der hører hjemme blandt de små landkirker, har et næsten kvadratisk kor og et skib, hvis indvendige længde er det dobbelte af bredden. Murene er rejst af granitkvadre på skråkantsokkel med bagmure af lagvis lagte marksten. Skønt facaderne for en stor dels vedkommende er omsatte eller helt nymurede, vidner de fortsat, navnlig på nordsiden, om det fine håndværk, som de middelalderlige stenhuggere har udført. I soklen er anvendt bemærkelsværdigt store formater, således måles på sydsiden længder på 250 og 285 cm. Som vanligt er kvadrene størst forneden; de tre første skifter over soklen er på sydsiden af koret 52, 43 og 37 cm høje, på skibet 46, 40 og 40. Der er således ikke forbandt mellem de to bygningsafsnit, hvortil bemærkes, at koret kun er et skifte lavere end skibet.

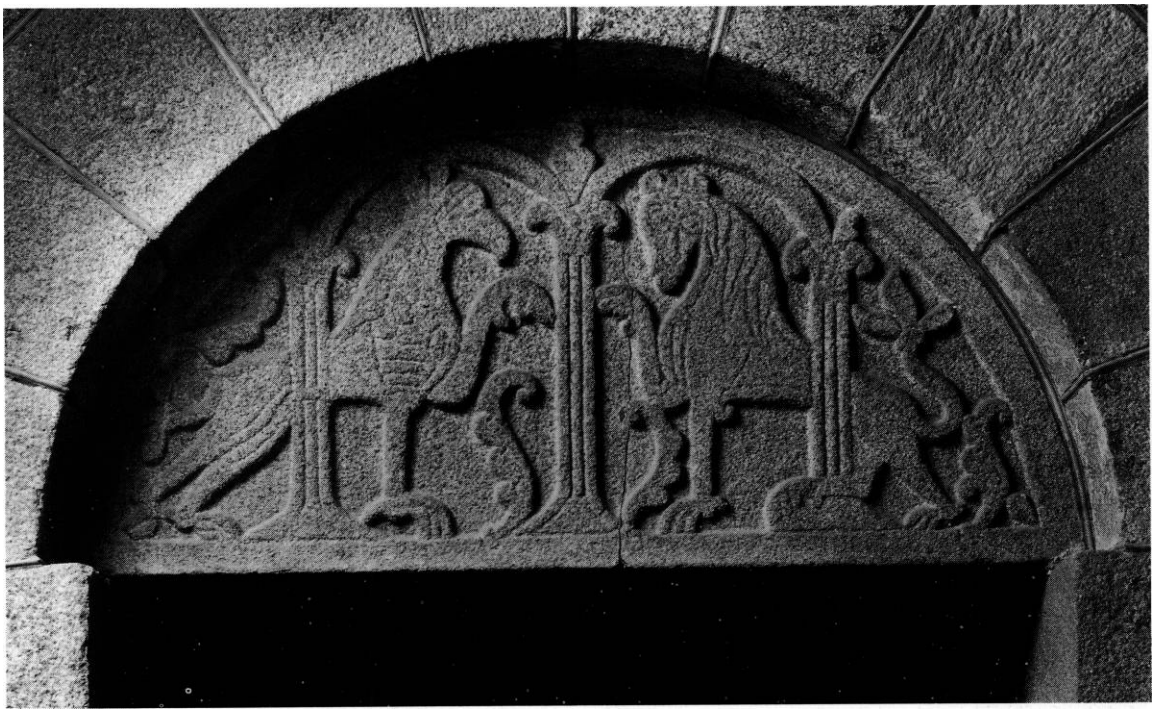

Fig. 4. Syddørens tympanon (s. 2946). NE fot. 1984. - *Tympanum over the south door.*

Begge *portaler* er i behold, nordre tilmuret, søndre i brug, men omsat og lidt ændret 1886. Dørhullerne, der er rektangulære, lige store og udvendig måler 231x136 cm, er opbygget med kvadersatte anslagsfremspring og sider; i nord er bevaret den gennemløbende sokkel, der fungerer som trinsten. De 24 cm høje kragbånd, hvorpå facadernes kvaderstik og åbningernes tympana hviler, er enkle (s. 2880, fig. S), rigest i nord, hvor der er arkadedekoration på fronterne og parallelle, vandrette hulstave på de sider, der vender mod hinanden. En særlig opmærksomhed påkalder sig *tympanon*dekorationerne, der er hugget i et udtalt fladt relief og er ens, hvad den grundlæggende komposition angår (fig. 4 og 5). Begge steder er motivet to modstillede dyr i kombination med dobbeltarkade. På nordsiden er dyreparret to løver, mens en grif og en løve er placeret over for hinanden over den modsatte indgang. Dyrenes haleduske dannes af stiliserede bladmotiver. Dobbeltbuerne kan læses som en hentydning til paradis, og på begge tympana er den centrale søjle desuden svagt fremhævet, således at den kan opfattes som livstræ og dermed som et billede af Kristus.[16] Stillings relieffer indgår i den omfattende og vidt udbredte gruppe af løvetympana, hvor de nærmeste paralleller er i nabokirkerne i Blegind og Mesing. Tillige hører reliefferne hjemme i den østjyske kreds af arkadedekorationer og er beslægtet med tympanet i Vitved (s. 3021).

De klart konturerede fremstillinger på Stillings tympana er suppleret med indristninger, der karakteriserer figurer og genstande på afgørende måde. Dette gælder søjlernes arkitektoniske led og bladtegningen i planteornamentikken, men er navnlig af betydning ved dyrekroppenes lemmer, øjne og manker. Våbenhusets beskyttende tag må være årsag til, at dette væsentlige træk står bedst på søndre tympanon.

Der noteres et par mindre forskelle mellem de to portalrelieffer: I syd er dyrene placeret bag de respektive søjler (som griffens krop er kombineret med på den måde, der ellers bruges ved svungen hales sammenfletning med sin krop), hvor de i statuarisk monumentalitet som på

Fig. 5. Norddørens tympanon (s. 2946). Poul Pedersen fot. 1969. - *Tympanum over the north door.*

mange fonte løfter den ene forpote op mod centralsøjlen. I nord springer dyrene i en kåd bevægelse frem foran sidesøjlerne og løfter forpoterne mod hinanden foran midtsøjlen. Et par stiliserede vækster, der skyder op ved centralsøjlen i syd, er nok ikke uden slægtskab med træerne på Vitveds tympanon. På begge tympana i Stilling er der i de nedre hjørner en bønneformet genstand, der måske kan jævnføres med hovedet på korbuerelieffet i Randlev (s. 2468, fig. 11).

Af de oprindelige *vinduer* er der i korets nordside bevaret ét i brug, og i hver af skibets langmure sidder ét, som er blevet delvis dækket ved hvælvets indbygning; begge er 120 cm høje og tilmurede, men aflæses som nicher både inde og ude. Uldall påpeger, at åbningerne mangler sålbænkkvadre og har temmelig stejle smige. På indersiden er vindueshullerne kvadersatte, og det samme har været tilfældet med korbuen, hvor der i den nuværende, udvidede skikkelse springer en granitblok frem i sydsiden.

I korets sydvæg under vinduet er der en lavtsiddende, rektangulær *niche.*

Senmiddelalderlige ændringer og udvidelser. I sidste del af 1400rne og i begyndelsen af det efterfølgende århundrede blev kirken underkastet en ombygning og supplering, der omfattede hvælv, tårn og våbenhus.

Såvel i kor som i skib indbyggedes *hvælvinger,* der på den i stiftet mest udbredte måde hviler på falsede piller med et fremkraget skifte som vederlagsbånd. Men der er en markant forskel mellem hvælvtyperne i de to bygningsafsnit, idet koret overdækkes med almindeligt krydshvælv med halvstensribber, mens skibet er udstyret med to fag af det mere usædvanlige *stjernehvælv.* Formodentlig er koret blevet overhvælvet først, og da turen engang i Niels Clausens lange tid som bisp i Århus (1490-1520, jfr. kalkmalerier) kom til skibet, valgte man den rigere udforming, som kan være inspireret fra domkirken (s. 272). Alle ribber er retkantede ligesom ved de hvælv i stiftets hovedkirke, der synes at være de senest udførte. Forneden, hvor strålerne ligger tæt, er ribberne af praktiske grunde kun en kvart sten brede (jfr. Odder,

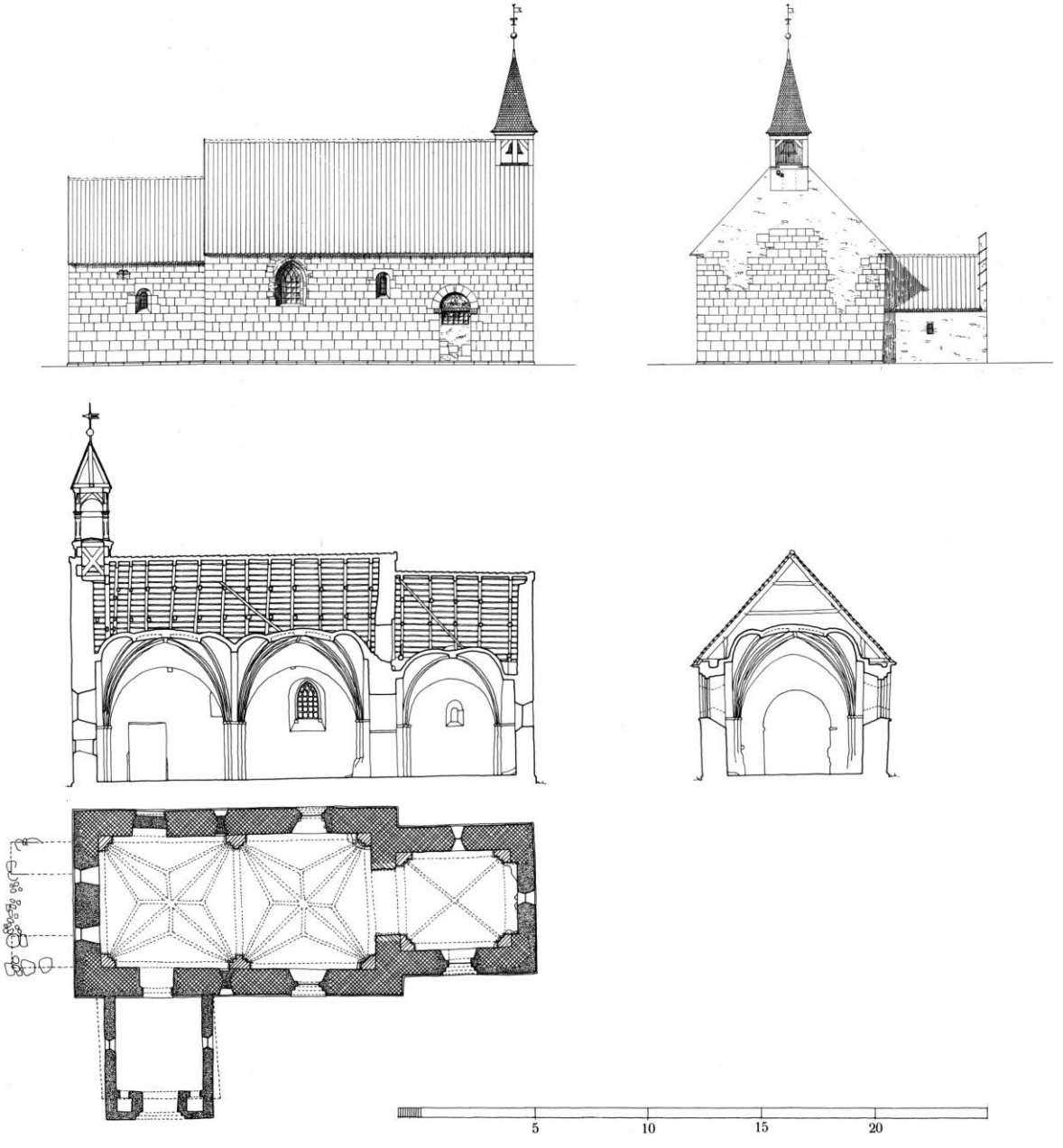

Fig. 6. Opstalter, snit og plan 1:300. Nordside og vestgavl af F. Uldall 1886. Længdesnit, tværsnit og grundplan tegnet 1987 af KdeFL på grundlag af foreliggende opmålinger. På planen er medtaget levn af †tårn (s. 2948) samt ydre kontur af †våbenhus (s. 2949). - *Elevations, sections and ground-plan of the church.*

s. 2527). I synsprotokollens beskrivelse 1862 siges opgangen (til loftet) at foregå gennem et »hul i den nederste hvælving«.

Det fremgår af dispositionen af skibets østre hjørnepiller, at der her eksisterede †*sidealtre,* da hvælvslagningen fandt sted.

Et †*tårn* af den såkaldte stylteform, dvs. med en åben arkade mod vest, har eksisteret ved skibets vestgavl, men er blevet sløjfet i begyndelsen af forrige århundrede. Det nævnes første gang 1681-82[17] og må af typologiske grunde henføres til de sidste generationer før reformatio-

nen. En sondering 1987 godtgjorde, at tårnet, hvis spor på skibets vestgavl kunne aflæses før Uldalls ombygning (fig. 6), havde været af den enkle form, som er udbredt i og karakteristisk for Århus stift. Af dets to murede piller kunne bredden og udstrækningen af den nordre (278x141 cm) aflæses ved et klart mørtelspor på syldens marksten, mens teglstumper sandsynliggjorde, at byggematerialet havde været mursten. Fragmenter af hulsten behøver ikke at hidrøre fra tårnets tag. Der har været kamtakker i nord og syd, hvoraf de søndre nymuredes 1735.[18] Imellem de to vanger observeredes pikstensbro.

1702 behøvede klokkeværket reparation, og 1715 og 1717 anføres, at tårnet havde behov for en stor istandsættelse, der fordrede 2-3000 sten og navnlig angik syd- og vestsiderne, hvor mange mursten smuldrede. Året efter gennemførtes arbejdet, hvortil, som allerede berørt, anvendtes materiale fra kirkegårdens murede †portal.[12] Udover sydgavlens ovennævnte ommuring 1735, blev der foretaget en istandsættelse 1758-59,[19] da Anders murmester fra Mesing betjente sig af »dobbelte Flensborgsten«. Med kancelliets tilladelse og mod et gebyr, der skulle erlægges inden tre måneder, fik sognefogeden og de andre kirkeejere 1803[20] tilladelse til at nedrive det »gamle brøstfældige tårn«, der erstattedes med den nedenfor omtalte †tagrytter.

Våbenhuset foran syddøren er opført 1886 efter tegning af F. Uldall. Siden er tagets skifer afløst af vingetegl, og i 1950erne kalkedes facadernes maskinstrøgne munkesten.

Det forrige *i våbenhus,* der blev sløjfet ved opførelsen af det nuværende, omtales første gang 1715,[12] da taget trængte til omlægning. Bygningen, der har været lidt kortere end den eksisterende, kendes fra Uldalls tegninger (jfr. fig. 6) og fra synsprotokollens beskrivelse 1862, der siger, at væggene var af mursten. Gavlen var kronet med kamtakker og i højde med toppen af de nederste smykket med en båndblænding; foroven sad en rektangulær blænding. Dørhullet, der havde anslagsfals på indersiden, var fladbuet og sandsynligvis resultatet af en ændring af det oprindelige. Hver af sidemurene, der begge afsluttedes med falsgesims, havde en lille, rektangulær lysglug.

En istandsættelse, der indbefattede en delvis fornyelse af kamtakkerne, blev foretaget 1718, samtidig med en hovedreparation af hele kirken. 1803[12] manglede loftet, og 1865[10] ønskede synet loftet malet perlegråt.

Vedligeholdelse efter reformationen. †Tårnets og våbenhusets skæbne i nyere tid er beskrevet ovenfor. Hvad den øvrige bygning angår, nævnes 1651,[21] at kirkeværgen søgte om penge til »restaurering« (jfr. Skanderup kirkes dårlige tilstand på samme tid, s. 2890). Efter indlemmelse i rytterdistriktet gennemførtes 1718[22] den ovenfor berørte, »højnødvendige« reparation, der omfattede tagværker (korets synes fornyet) og tage samt omsætning af sydfacaden og dele af nordsiden; her skulle »udspækkes med kalk mellem kampestenene«. 1806[23] siges kirken at være i god stand efter reparation året før.

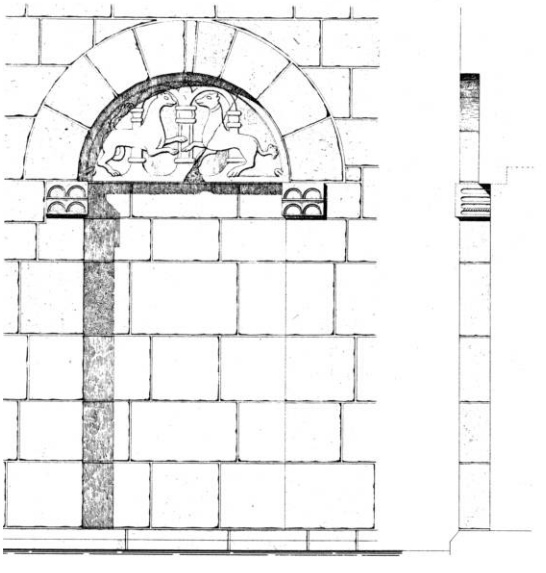

Fig. 7. Nordre portal (s. 2946). Opstalt og snit 1:50. Tegnet af F. Uldall 1886. - *North door of the nave.*

En *†tagrytter* af egetømmer (jfr. fig. 6) er måske sat op ved denne lejlighed som afløser for †tårnet. Den nævnes første gang 1831,[24] da der manglede nogle spån på pyramidetaget. På det tidspunkt var spiret oliemalet, men 1856[10] ønskede synet det tjæret, og 1872[8] skulle »huset til klokken« have nyt spåntag.

Gentagne gange siden begyndelsen af 1700rne omtales vanskeligheder med korgavlen, der »trækker sig ud«; synet 1862 konstaterede, at den var 13" ude aflod. 1883[10] blev gavlen taget ned og opsat pány, men det grundlæggende problem, der 1803[23] beskrives som »grunden skrider«, løstes først ved understøbning i 1950erne. 1883 ønskede man også at sætte større vinduer i kirken; arbejdet måtte dog udskydes efter »intervention« fra ministeriet, der anbefalede, at man satte sig i forbindelse med en »i middelalderens byggestil« kyndig arkitekt. Fritz Uldall i Randers kom ind i sagen, men måtte vejledes af den kgl. bygningsinspektør V. Th. Walther, der bl.a. lagde vægt på, at portalerne bevaredes. Resultatet blev, at man 1886 ombyggede skibets vestgavl, opsatte en ny tagrytter af nyromansk udformning ligesom f.eks. i Randlev (s. 2471) og rejste et nyt våbenhus, skønt beboerne og synet havde foretrukket et vesttårn, hvor indgangen skulle være placeret. Året efter erklærede synet, at »ombygningen var smukt, godt og solidt udført«. [25]

Af hensyn til pulpituret (s. 2968) blev vestgavlen forsynet med vinduer i to etager, hvor »noget ophuggede« overliggere og enkelte smigsten, der lå på kirkegården, benyttedes ved de øvre. I overensstemmelse med periodens forestillinger om middelalderligt byggeri udførtes den ny facade i blank mur, hvor »der fuges med cement med trukne fuger, så disse får profil som en lille rundstav«. Derefter blev kirkens øvrige facader renset for kalk og fuget med cement.[8]

En *hovedistandsættelse* med udgangspunkt i tagrytterens forfald forberedtes fra 1951 af arkitekten Aksel Skov i Århus; bløde lerlag i grunden under kirken krævede omfattende funderingsforbedringer, og arbejdet kom først i gang 1953 og blev i praksis mere langvarigt end forudset. Bygningsmæssigt betød restaureringen en fornyelse af tagrytter og gulve samt udvendig kalkning af våbenhuset.[26] Endelig blev pulpituret taget ned, og i konsekvens heraf tilmuredes vestgavlens to små vinduer. Menighedsrådets pány fremsatte ønske om tårn, bl.a. aktualiseret ved det netop opførte i Nølev (s. 2445), blev heller ikke imødekommet denne gang.

Gulvene, der tidligst nævnes 1717,[12] var dengang af mursten, ligeledes 1862. Fra de mellemliggende år omtales reparationer, således 1849[10] efter de »bayerske troppers okkupation«. 1907 var der efter synets ønske lagt sorte og hvide »Silkeborgfliser« i kor og gang, og efter en omlægning 1929 nævnes trægulv i stolestaderne.[8] Som nævnt fornyedes gulvene i gule sten på fladen ved restaureringen i 1950erne.

Et par brudstykker af grønglaserede, antagelig kvadratiske (16x16 cm) *teglfliser* fra omkring år 1600, kom for dagen ved restaureringen i 1950erne og opbevares nu i Den gamle By (inv. nr. 5077:81).

Vinduerne nævnes første gang ved syn 1803,[12] da man ønskede et nyt indsat over for kirkedøren; i årene efter klagedes over den mørke kirke.[23] Resultatet blev vist blot, at man i 1820rne[24] udskiftede glas og rammer i de to vinduer i skibets nordside. 1862 nævnes det vindue, der indtil 1886 sad øverst i norddørens tilmuring (jfr. fig. 6). Synsprotokollen beskriver samme år korets to små vinduer som »af den ældre form, vinduerne indlagte i bly og forsynede med jernstænger«. 1874 henstillede synet, at sydsidens to vinduer blev fornyet, at der i nordsiden af skibets østre fag anbragtes et mage til, og at det lille i korets nordside fornyedes. Ved ombygningen af korgavlen 1883 sløjfedes østvinduet; samtidige ønsker om yderligere vinduesforandringer førte som nævnt til den af Uldall ledede restaurering nogle år senere. Hvad belysningsforholdene angik, lukkedes ved denne lejlighed det oprindelige vindueshul i skibets nordside, mens korets østvindue pány blev sat ind, dog ændret og »blandet med granitkvadre«. Endelig gennemførtes det usædvanlige arrangement af to større og to mindre vinduer i den nye vestgavl.[8] Her blev som nævnt de to nedre tilmuret i 1950erne.

Tagene nævnes første gang 1614,[11] da der hentedes tagsten i Århus; næste gang er 1684-85,[17] da den lokale tømrer Anders Ernst udskiftede (skibets?) tagværk og brugte 900 store søm, som landsbyens smed Søren havde leveret. Herefter lagde Peder murmand fra Skanderborg tagstenene pány. 1718 gennemførtes den ovenfor om-

Fig. 8. Udsnit af murværk på skibets nordside. NE fot. 1983. - *Section of the ashlar wall on the north side,*

Fig. 9. Indre set mod øst. På skibets hvælv en kalkmalet dekoration fra o. 1500, antagelig Kristi våben og Århusbispen Niels Clausens våben (s. 2954). NE fot. 1984. - *Interior to the east. On the vault is preserved a mural decoration from c. 1500.*

talte, større reparation, og 1758-59 udbedrede Anders fra Mesing alle tagene ved hjælp af 1000 nyindkøbte tagsten. De ældre egetagværker blev grundigt sat i stand 1886, da den spåntækkede tagrytter afløstes af den nuværende, der er blyhængt. Tagene fornyedes med gamle sten ved hovedrestaureringen i 1950erne.

Opvarmning i medfør af ministerielt cirkulære kom på tale ved synet 1892, da man besluttede at opstille en kakkelovn i skibet; 1904 skulle ovnen fornys. 1914 bestemtes, at kulkassen, der hidtil havde stået i kirken, skulle flyttes ud i våbenhuset.[8] Ved restaureringen i 1950erne fornyedes det elektriske varmeapparatur fra 1938.

Kirken står i dag i den skikkelse, den fik i 1950erne. Tagene er teglhængte, og facaderne står i blank mur, bortset fra det kalkede våbenhus. Indvendig er vægge og hvælv hvidtede, mens gulvene består af gule sten på fladen. Våbenhusets loft er gråmalet med synlige bjælker.

Fig. 10. Indre, set mod vest. NE fot. 1984. - *Interior to the west.*

Vindfløjen på tagrytteren bærer årstallet 1886; †fløjen på den ældre †tagrytter kendes kun fra Uldalls tegning, hvor den gengives uden særlige kendetegn.

†KALKMALERIER

En kalkmalet udsmykning af kirken er tidligst nævnt 1886 af Uldall, der dels omtaler »en simpel dekoration« på ribberne i skibets stjernehvælv, dels et par våbenskjolde i skibets østhvælv. De sidstnævnte er efter hovedrestaureringen 1984 alene om at repræsentere den sengotiske udsmykning, der for en dels vedkommende stod fremme indtil restaureringen 1953-55. Nævnte år fandt man ligeledes sengotiske kalkmalerier i korets hvælv samt på dettes nordvæg nogle få fragmenter af romansk figurmaleri, der imidlertid var så løstsiddende, at de

Fig. 11. Kalkmalet †rankeslyng, fra o. 1500, på hvælvpille og det tilstødende parti af væggen i skibets nordside (s. 2954). Egmont Lind fot. 1953 - *Mural painting of twined foliate vines, c. 1500, on a pier and north wall of the nave.*

ikke lod sig restaurere og derfor overhvidtedes sammen med det øvrige.

Fra *o. 1500* stammer dekorationen på østkappen i skibets østhvælv, en rødmalet, sortkontureret lilje flankeret af *to våbenskjolde* (jfr. fig. 9). Det søndre våben, tilhørende Århusbispen Niels Clausen (1490-1520), der en periode var forlenet med Skanderborg, er kontureret i rødt og sort og mærkerne, stjerne og halvmåne, udført i de samme farver på hvid bund. Skjoldet på den fornemmere plads nord for liljen er sandsynligvis Kristi våben. På blodplettet bund er med sorte konturer og rød farve malet en ring med et tværbånd, hvorfra udgår to korsformede nagler(?), henholdsvis anbragt foran og bag ringen. Korsnaglerne(?) symboliserer formodentlig Kristi lidelse, ringen måske tornekronen.[27] Våbenet er gentagne gange opmålet og kan i tidens løb være forvansket.

De samtidige *†hvælvdekorationer* (jfr. fig. 16 og 30) i *kor og skib* knytter sig stilistisk til stiftets øvrige og har nære paralleller i de nærliggende kirker (jfr. Hvilsted s. 2599 og Adslev). Farverne var de vanlige rødbrune og grå. Ribberne både i kor og skib var dekoreret med spinkle siksakstreger på alle tre ribbesider, vesthvælvets ribber dog helt afstribede med farve og afsluttet med toproset. Over skjold- og gjordbuerne sås de sædvanlige krydsende halvrundbuer, på buernes undersider var røde ranker, på gjordbuerne tillige grå blomster. I korets østkappe fandtes et »dusket træ«. Hvælvpillerne i skibets nordside var smykket med ranker og skablonerede rosetter (fig. 11) ganske lig dem, der omgiver Smertensmanden i Skanderup (s. 2903). Rankerne synes at have bredt sig ud på væggen. På hver af korbuevangerne var over hinanden malet to indvielseskors, Georgskors. På nordre vange, mellem korsene, fandtes en fireliniet, religiøs *indskrift* på latin, skrevet med minuskier formodentlig fra *1500rnes 2.fjerdedel.* Kun indledningen: »Si [de]us pro no[b]is q[vis contra nos] (?), (hvis Gud er for os, hvem kan da være mod os) samt enkelte løsrevne ord kunne tydes. På sydvæggen i skibets østfag fandtes et rødt indvielseskors og på vesthvælvets nordvæg dels et gråt kors, dels en indridset cirkel, 56 cm i tvm., med en ulæselig indskrift.

Fragmenter af *†romansk figurmaleri* (fig. 12) fra o. 1200, tilsyneladende en dobbelt figurfrise, blev 1953 iagttaget vestligst på korets nordvæg.[28] I den nedre frise dannede et højt, etagedelt tårn[29] formodentlig skille mellem to scener, den vestre under en rundbuet arkade. Herunder sås rester af et draperi(?) med et øvre slyng. På tårnets anden side anes på fotografiet de v-formede dragtfolder tilhørende en af de to hoved- og armløse personer, som restauratoren mente at kunne iagttage. Foroven afsluttes frisen af et vandret bånd, hvorover ses nogle uforklarlige dragtslyng (?).

INVENTAR

Oversigt. Kirkens indre præges helt af inventarfornyelsen 1980, hvorunder ikke alene alterpartiet omformedes efter forslag fra kunstneren Erik Heide, men også ny prædikestol og stolestader anskaffedes. - Jævngammel med bygningen er alene den romanske løvefont. Korbuekrucifikset repræsenterer en af de sjældnere Kristusfremstillinger fra 1400rnes begyndelse. Alterkalken fra 1519 er et usædvanligt eksempel på et af de forhen så mangfoldige, liturgiske kar, der i katolsk tid blev skænket af navngivne personer til et bestemt alter, i dette tilfælde af en priorinde i Ring kloster til dettes Mariaalter, hvorfra det efter reformationen er kommet til Stilling. Fra 1500rnes slutning stammer dels alterstagerne, dels en velskåret altertavle, hvoraf nu kun er bevaret nogle få dele i Den gamle By. En provst har ved 1700rnes midte prydet kirken på forskellig vis ved at skænke et nyt (†)altermaleri og en †alterskranke samt ved at lade ophænge et epitaf over sin familie i koret. Som flere andre af egnens kirker har også Stilling lidt under de bayerske soldaters ødelæggelser 1849, der her især gik ud over prædikestolen.

Alterpartiet er udformet 1980 efter forslag af kunstneren Erik Heide, der ligeledes har udført de enkelte dele. *Alterbordet* består af fire piller og en plade, alt af rødlig granit. To hvide hørlærredsduge er lagt i korsform over bordet. Asymmetrisk over alteret er ophængt en forgyldt *bronzeplade med relief* på begge sider, på vestsiden Helligåndsduen, på østsiden en fisk, symbolet for Kristus, begge relieffer med lidt blålig farve. Enkle knæfaldsbænke er opstillet på alle fire sider af bordet.

†Alterborde. De to tidligere alterborde var af træ, det sidste, fra 1896,[8] af eg og med søjler, havde afløst et træbord, der i synsprotokollen 1862 ikke er nærmere karakteriseret.[30]

†Alterklæder. 1702[12] dækkede en »trykt cartuns (bomulds) alterdug« alteret som et klæde. 1719[2] skulle det som gammelt og ubrugeligt udskiftes med et nyt, rimeligvis det, der 1739/40[19] beskrives som et klæde af rødt plys med sølvkniplinger og Frederik IV.s. våben. 1862[8] var klædet af rødt, uldent fløjl, men samme år ønskedes anskaffet et nyt, langt, med et kors af ægte sølvbrokade.[10]

(†)Altertavler. Kirkens altertavle har i sjælden grad været udsat for skiftende tiders ændringer og fornyelser, der har sat sig spor på de få bevarede og genanvendte enkeltdele. Af disse fremgår, at en fornem tavle fra 1500rnes slutning sandsynligvis 1747 er blevet »fornyet« med et Korsfæstelsesmaleri, der atter o. 1850 har måttet vige for et Nadvermaleri. 1882 er hele tavlen blevet udskiftet med en ny, hvis Kristusmaleri nu er ophængt på skibets sydvæg. Et udtryk for et moderne syn på alterets udsmykning i sammenhæng med omgivelserne fremgår af alterpartiets udformning 1980, jfr. ovenfor.

(†) 1) Fra en ungrenæssancetavle (fig. 13), fra 1500rnes slutning, findes i Købstadmuseet Den gamle By nogle få dele, af eg, hvis fintskårne

Fig. 12. Fragment af kalkmalet †figurfrise, fra o. 1200, på korets nordvæg (s. 2954). Egmont Lind fot. 1953. - *Fragment of a mural painting with †frieze of figures, c. 1200, on the north wall of the chancel.*

Fig. 13. (†)Ungrenæssancealtertavlens bevarede dele, med det senere nadvermaleri, opstillet foran altertavlen fra 1884, efter at de var hentet ned fra våbenhusloftet; jfr. fig. 14 og 15 (s. 2955). Konservator Einar V.Jensen fot. 1936. - *Preserved parts of the Renaissance altarpiece, cffigs. 14 and 15.*

Fig. 14. * Altertavlemaleri o. 1850, efter Leonardo da Vincis nadverbillede, udført på midtfeltet fra (†)altertavle, jfr. fig. 13. NE. fot. 1980. - **Painting, c. 1850, after Leonardo da Vinci's »The Last Supper«, cf.fig. 13.*

snitværk vidner om, at tavlen har været udført af en dygtig billedskærer, rimeligvis med tilknytning til Skanderborg slot.[31] Stykkerne i museet omfatter: to postamenter, et midtfelt og de flankerende pilastre, en storvinge og en topgavl samt enkelte lister. Tavlens udseende fremgår dels af synsprotokollens beskrivelse 1862, dels af konservator Einar V.Jensens indberetning ved afleveringen til museet 1936.

Fodstykket har været flankeret af to (42,5 cm høje og 19 cm brede) fremspringende, retkantede *postamenter med øvre, omløbende tandsnitliste og profileret fodliste. Det 117x104 cm store *midtfelt består af tre egeplanker samlet

Fig. 15. *Storvinge og *pilastre fra (†)altertavle, fra 1500rnes slutning; jfr. fig. 13 (s. 2957). Flemming Schmidt fot. 1988 og NE fot. 1983. - **Wing and and *pilasters from the (†) altarpiece, cf.fig. 13.*

Fig. 16. Indre, set mod øst, med altertavlen fra 1884 (s. 2959), †panelværk omkring kakkelovnen, hvori der indgår dele fra (†)altertavle (s. 2955, jfr. fig. 15), samt †stolestader fra 1850-51 (s. 2966). H. A. Kjær fot. 1897. - *Interior to the east with altarpiece from 1884, †panelling round the stove incorporating parts of the †altarpiece (cf.figs.13 and 15) and †pews from 1850-51.*

ved fjer og not. Det har været flankeret af 128 cm høje *pilastre (fig. 15) med næsten ens, skårne reliefmontanter, med blade og fantasihoveder under englehoved, i forsænkede rektangelfelter. Den bevarede *storvinge (fig. 15) med øvre (nu defekt) rovfuglehoved har elegant volutsvunget midtparti, hvorfra der vokser akantusblade; forneden løber vingen ud i et fugleben med klo, der griber om en kugle. Over et †frisefelt med karnisprofileret gesimsliste har tavlen i lighed med tilsvarende arbejder[32] muligvis haft en attika. Dette led har måske været identisk med det parti, med fire rektangulære fyldinger, der ses i et †panelværk (jfr. fig. 16 og s. 2967). Tavlen har været kronet af en *trekantgavl, med tandsnit- og profillister. Midt på gavlen er spor efter en påsat del, måske et englehoved. Et sådant er noteret som ødelagt 1849[10] under de bayerske troppers huseren. Fra denne tid stammer antagelig også det indskårne skæppemål(P),

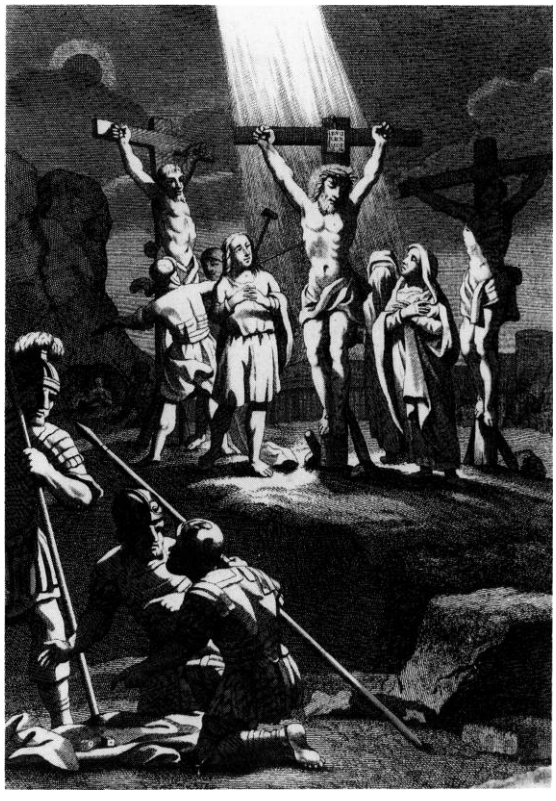

Fig. 17. Anonymt stik af Kristus på korset mellem Maria og Johannes, fra 1689, der muligvis har været forlæg for maleri på †altertavle, skænket 1747 af provst Christen Høgh (s. 2958). Kgl. Bibl. fot. 1988 . - *Anonymous print, 1689, of Christ on the Cross between the Virgin Mary and St.John, possibly the prototype of the painting for the †altarpiece donated in 1747 by the rural dean, Christen Høgh.*

bogstaver og årstal på midtfeltets bagside: »Linz, CDM« og »1849«.

1862 var der ifølge synsprotokollen på altertavlens »fod« opstillet »de fire evangelister udhugne i træ«, et arrangement som ikke synes at svare til beslægtede tavlers udformning, men som måske kan stamme fra en senere ændring.

Tavlens oprindelige, tidstypiske staffering, på kridtgrund, har for midtfeltets vedkommende bestået af en gylden frakturindskrift på sort bund, hvoraf er afdækket et lille parti. Øvrige farver på vinge og pilastre er afrenset 1937. - Om tavlen beretter regnskaberne, at den 1702[12] »var smuk, med behørig staffering«. 1737[33] behøvede den reparation.

Ifølge lokalhistorikeren Karl Hansen, 1833,[34] skal provst Christen Høgh (jfr. epitaf og †muret begravelse) have skænket altertavlen (og †tralværket med knæfald, jfr. nedenfor) »Gud til Ære og Kirkens Prydelse 1747«. Tavlen karakteriseres som »slet malet« og forestillende »den korsfæstede Frelser med Johannes og Maria ved Siden af Korset«. Forlægget hertil skulle være et (anonymt) kobberstik (fig. 17) i Elias Eskildsen Naurs: Golgotha paa Parnasso« fra 1689.[35]

Der er imidlertid ikke tale om en ny altertavle fra 1747, men derimod om et nyt *(†)maleri* udført oven på renæssancetavlens indskrift i midtfeltet, hvilket en nylig foretaget farveundersøgelse har dokumenteret.[36] I feltets nedre, heraldisk venstre hjørne er afdækket to nøgne fødder under en dobbelt klædning i grå og grønne farver samt det nederste af en (kors)-stamme, støttet af skråstivere. Det er rimeligvis rester af en Korsfæstelsesscene, der kan være udført efter det ovenfor omtalte stik. Den førnævnte, daterende indskrift må have stået enten på tavlen eller på †tralværket.

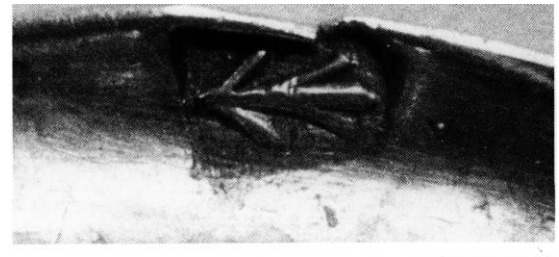

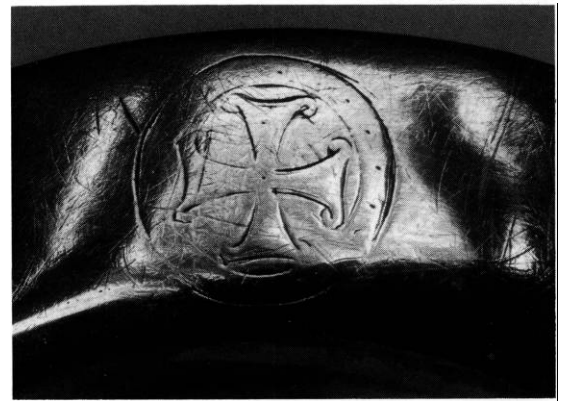

Fig. 18-19. Altersølv. Guldsmedens bomærke på alterkalk 1519 og indvielseskors på alterdisk 1519 (?) (s. 2962). JJF fot. 1987. - *The goldsmith's mark on chalice 1519 and consecratory cross on paten 1519 (?)*

O.1850 har tavlen fået et nyt **maleri* af Nadveren (fig. 14), en kopi efter Leonardo da Vincis fremstilling, der dengang var meget yndet. Feltets nederste, 28,5 cm høje del[37] er blåmalet under en hvid stregmaling, der skal illudere som profilliste. Synsprotokollen meddeler 1862, at der »under tavlen«, dvs. i fodfeltet, stod: »Kom Synder! æd og drik, din Jesus Dig indbyder, hans Legeme og Blod til Salighed du nyder, men Kjære! prøv dig selv, først efter Pauli Ord, med Bod og Beden før du gaaer til Herrens Bord«. »Over tavlen«, formodentlig i frisefeltet, stod: »Af Christi Kors og Lidelse fremspirer denne Frugt, at Døren for de Troende til Himlen blier(!) oplukt«. Altertavlens tilhørende staffering, rimeligvis fra 1854,[10] var grå og blå.

1882[10] var tavlen brøstfældig, og da synet ikke anså alterbilledet for en pryd for kirken, ønskede man anskaffet både en ny tavle og et nyt maleri.[38] To år senere blev tavlen nedtaget, hvorefter dens forskellige dele fandt anvendelse i det nedennævnte †panelværk omkring den 1892 opstillede kakkelovn (s. 2966).

(†)2) 1884 fik kirken en ny †altertavle med *maleri* (jfr. fig. 16), en kopi efter Carl Blochs Kristi opstandelse, fra 1877, udført af Jens Thomsen Jensen (1862-1925), Skanderborg ladegård.[39] Det er et oliemaleri på lærred, 117x110 cm, med fladbuet overkant, indfattet i en moderne, lysbrun træramme. Nu ophængt på sydvæggen i skibets vestlige fag. Den tilhørende †altertavleramme, af eg, over højt, glat fodfelt, var kronet af trekantgavl og med bladformede topstykker over de lodrette rammestykker. Den stod i træets farve og med en versalindskrift fra Joh. ev. 6,40 i fodfeltet. Bag på tavlen var indridset et »H« og »1884«.

Altersølv. 1) *Alterkalk* (fig. 18, 20-24), udført 1519 på foranledning af Maren (Marina) Cristiernsdatter, priorinde i Ring kloster, til dettes Mariaalter. 1593 blev kalken af kongen overdraget til Stilling kirke.

Den sjældne og helt bevarede kalk, 16 cm høj, har sekstunget fod, 13,7 cm i tvm., hvis standkant er gennembrudt med lodret rillede stave mellem vandrette profillister; fodpladen er hulstavprofileret. Skaftet er sekskantet, med smalle

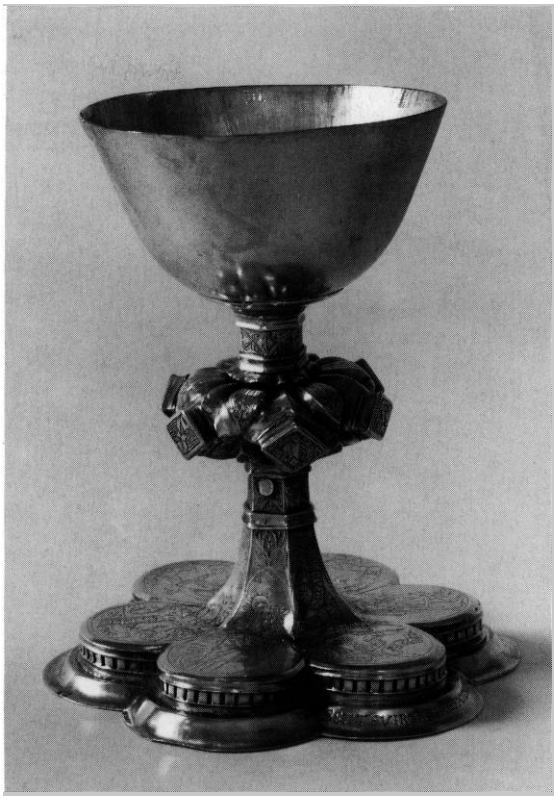

Fig. 20. Alterkalk udført 1519 på foranledning af Maren Cristiernsdatter, priorinde i Ring kloster, til dettes Mariaalter. Skænket 1593 af kongen til Stilling kirke (s. 2959, jfr. fig. 18 og 21-24). NE fot. 1984. - *Chalice, made 1519, commissioned by Maren Christiernsdatter, prioress of the convent in Ring, for the Lady altar in the convent church. Donated 1593 by the King to Stilling Church.*

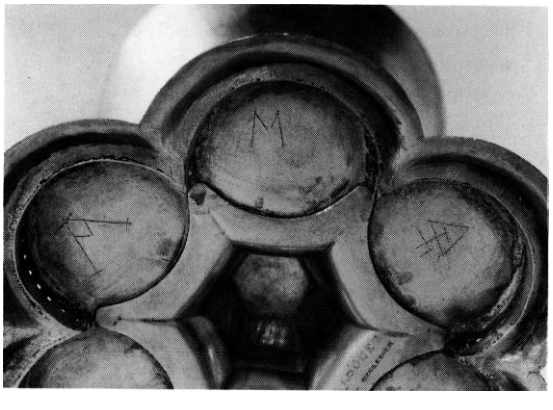

Fig. 21. Undersiden af alterkalken 1519 (jfr. fig. 20-24), med bogstaverne A M og bomærke (s. 2962). NE fot. 1984. - *Bottom of the chalice, 1519, with initials A M and mark.*

Fig. 22-24. Udsnit af alterkalkens fod, 1519 (jfr. fig. 20). 22. Indskrift omkring et Kristi våben (?) og Christoforus. 23. Den apokalyptiske Madonna stående på måneseglen. 24. Biskophelgenen Liborius (s.2960f.). NE fot. 1984. - *Details of the chalicefoot, 1519 (cffig. 20). 22. Inscription round Arma Christi (?) and St. Christopher. 23. The apocalyptic Madonna standing on the sickle moon. 24. The bishop saint St. Liborius.*

profilstave ved overgang til fod, bæger og knop, desuden ledsaget af lille, tunget krave mod knoppens overside. Skaftleddene er dekoreret med graverede kryds og trekløverbuer. Knoppen har seks fremspringende rudebosser, der på krydsskraveret baggrund bærer minusklerne: »ihesvs«. Knoppens mellemfaldende spidsblade har på oversiden graverede, stavværkslignende blade. Bægeret er glat. Fodens seks tunger er smykket med graveringer, der veksler mellem skriftbånd og helgenfigurer under varierende trekløverbuer med krydsstave eller -blade. Skriftbåndene (fig. 22-24) på de tre fodtunger snor sig i indviklede slyng, der vanskeliggør læsningen, og som tilsyneladende også har voldt gravøren bryderier at dømme efter de forskellige fejlskrivninger. Indskriften indledes (fig. 22) med et bånd omkring et våbenskjold med lansehul og som mærke, en stige,[40] formodentlig Kristi våben med et af lidelsesredskaberne. Hvert af indskriftens slyngafsnit er i det følgende markeret ved en skråstreg: »Anno / d(omi)ni / mdxix / (3. fodtunge:) hv/nc cali/cem / fieri /pr/o/covr/a/v/it (!) reli/gios/a / a/c n/o (5. fodtunge:) bilis vir/go / M/arina / Cris/t/iern/i pr/io/rissa / mon/asteri (!) Ri/in/g / in vs / mi(!) /alta/ris[41] / (på fodpladen under 5. fodtunge:) beate virginis prefati monsterii(!)«. (I Herrens år 1519 lod den gudfrygtige og ædle jomfru Maren (Marina) Cristiernsdatter,[42] priorinde i Ring kloster, denne kalk gøre til brug for den hellige Jomfrus alter i førnævnte kloster).

Graveringerne på hveranden af fodtungerne forestiller en helgen: 2) Christoforus (fig. 22) trædende frem gennem vandet, støttende sig til en

afkvistet gren og med højre hånd ved bæltet, hvortil er fæstnet en taske. Både hår og skæg er kort, hans kappe, med opslag ved halsen, er knælang. På ryggen bærer han det lille, påklædte Jesusbarn, med korsglorie, der holder den korskronede verdenskugle i den ene hånd og med den anden griber i Christoforus' kappe. 4) Maria med barnet (fig. 23), stående på måneseglen, i strålekrans,[43] muligvis trædende på en slange, idet hendes kjolesøm er slynget således, at den synes at fortsætte uden for kjolen i form af dette krybdyr. Hun har gloire om det lange, lokkede hår og holder et scepter i højre hånd. Med venstre støtter hun det nøgne Jesusbarn (uden glorie), der i venstre hånd holder en frugt (?). 6) En biskop (fig. 24) i fuldt skrud med mitra og lang krumstav, hvis øvre, slyngede del løber ud i blade. I hænderne holder han en opslået bog, hvori ligger tre små kugler, attributter for helgenen Liborius. Denne var biskop for det franske kloster le Mans, men hans relikvier overførtes senere til Paderborn i Westfalen, hvor han dyrkedes som en art nødhjælper især mod »stenlidelser«.

Valget af to af helgenerne synes umiddelbart forståeligt: Christoforus som den formodede værnehelgen for den tidligere forstander for Ring kloster, Århusbispen Niels Clausen [1507-16][44] (jfr. Århus domkirke s. 762), og Jomfru Maria med barnet, til hvis alter kalken var skænket. Derimod er fremstillingen af biskop Liborius vanskeligere at forklare, idet ingen afbildning af denne helgen synes kendt her i landet. Måske kan valget være bestemt af personlige, sygdomsmæssige årsager.

De ret rutineret udførte graveringer viser bl.a. ved dragtfolder og skygning deres afhængighed af træsnitsforlæg. Den ukendte guldsmed har sat sit bomærke[45] (fig. 18) yderst på en af fodpladetungerne. På fodens underside er desuden indridset, dels nogle bogstaver »A« og »M«, dels et bomærke (fig. 21), måske inventariseringsmærker, samt, med yngre hånd, et sammenskrevet »HVA«. En graveret indskrift »Påloddet 1966« og stemplet »Exner« vidner om denne guldsmeds reparation af kalken, der nævnte år fik en indvendig forstærkning i foden.

Fig. 25. Alterstage fra 1500rnes slutning (s. 2963). NE fot. 1984. - *Altar candlestick from the end of the 16th century.*

Alterdisk, formodentlig samtidig med kalken, 14,6 cm i tvm., ret flad og med rester af forgyldning. På fanen et cirkelkors (fig. 19) svarende til Skanderup-diskens (s. 2910), men med indprikninger på rammen. På diskens underside er en spinkel rundstav ved overgangen mellem bund og fane.

Da Ring kloster ved reformationen overgik til kronen, fik lensmanden på Skanderborg slot rådighed over klosteret og dettes inventar. Muligvis er Stilling-altersættet identisk med den sølvkalk og disk, der vejede 16 lod sølv, og som ifølge en optegnelse 1562[46] var »kommet til inventarium på slottet fra Eskild Gøje«, lensmand her 1558-61. »Nogen tid« før 1593 blev Stilling kirkes *†kalk* og *†disk* stjålet, og »de menige sognemænd« i Stilling ansøgte da kongen om at skænke dem den kalk og disk, som Manderup Parsberg (lensmand 1589-97) havde lånt dem af

slottets inventarium. Da sognet var »såre ringe« og ikke selv »kunne lade sig gøre en anden«, befalede kongen ham at lade dem beholde nævnte kalk og disk.[47] - Ifølge et inventarium 1739/40 opbevaredes sættet i en læderpose, der 1751/52 erstattedes af en ny.[19]

2) *Alterkalk og disk,* 1983, betegnet »lueforgyldt Exner 1983«. Samtidig v*inskummeske* stemplet »Exner«. En tidligere †ske var anskaffet 1898.[8]

Sygesæt, af sølv, moderne, stemplet »T.L.M.«. Det tidligere anvendte var fælles med Fruering (se dette).

†Oblatæsker. 1862 brugtes en blikæske til oblaterne, men samme år ønskedes anskaffet en æske af porcelæn[8]

Alterkande, o. 1909,[8] den vanlige type af sort porcelæn med guldkors og -kanter fra Bing & Grøndahl. Ude af brug. En †tilsvarende var bestilt 1844.[10] *† Vinflaske* af tin, nævnt 1702.[12].

Alterstager (fig. 25), fra slutningen af 1500rne, ganske svarende til Skivholmes (s. 1962), men med kraftig lysetorn; 34,5 og 35 cm høje. Glat, klokkeformet fodskål, konisk skaft med et mindre ringled og to dobbelte, graverede linier på hver side af den fladtrykte, midtdelte knop. Lyseskålen er karnisformet og blødt profileret, med tre, henholdsvis fem små, nu lukkede huller i det mellemste led, muligvis til fæstnelse af en indvendig messingbundplade.

Krucifiks. 1739/40 omtales »et lidet, malet krucifiks af træ over alteret; fandtes også ti år senere.[19]

†Røgelsekar. 1681/82[17] nævnes et »ildkar«, 1739/40 karakteriseres det som et »gammelt malminstrument til at hente ild med«.[19]

†Lysestave. 1739/40[19] fandtes »to lange træstager med jernpigge for enden«, formodentlig beregnet til at bære vokslys.[48]

†Messehagler. 1719 bemærkede synet,[12] at kirken i mange år ikke havde haft nogen messehagel. Der anskaffedes derfor nævnte år en ny,[2] formodentlig den, der 1739/40[19] beskrives som en fløjlshagel med sølvkniplingskryds (dvs. rygkors af kniplinger). 1843[10] måtte den daværende hagel sammensys. 1862 bestod haglen af rødt silkefløjl med sølvgaloner. 1899 var erhvervet en ny af »blodrødt« fløjl med ægte guldborter og kors.[8]

Alterskranke, 1980 (se ovenfor). *†Alterskranker.* Et »tralværk (gitterværk) med knæfald for alteret« var ifølge Karl Hansen[34] skænket 1747 af provst Høgh sammen med altertavle nr. (†)1. 1849 fik det en mindre beskadigelse (jfr. oversigt). 1853[10] blev »gitterværket« malet, dæklisten med mahogni, det øvrige med bronzefarve. 1868[8] blev skranken fornyet: drejede balustersøjler med profileret håndliste blev opstillet tværs over koret, med udtungning foran alteret.[49]

Døbefont (fig. 28), romansk, af granit, kummen af rødlig, grovkornet granit med sorte korn, foden mere brunlig. Ifølge Mackeprang (Døbefonte s. 234f., 249) tilhørende de østjyske løvefontes klassiske type, herunder Låsby-Vinderslevgruppen.

Den ca. 93 cm høje font har en bred kumme, ca. 81 cm i tvm. og 29,5 cm dyb. På mundingsrandens overside løber en flad stav afgrænset af kraftige riller. Under et spinkelt mundingsprofil har kummen gruppens vanlige udsmykning, to par modstillede løver, hvert par med fælles, 20-22 cm højt mandshoved, der springer 8-9 cm frem foran kroppenes lave relief. Hovederne (det mindste er skævt anbragt) har riflet, bølget hår, hvælvede øjne, smal næse (den ene delvis afslået) og buet mundstreg. Kroppenes lange mankekrøller ender i lille spiral, og ganske samme udformning har haleduskene, der breder sig ud over dyrenes rygge. Kort, glat skaftled hugget i ét med kummen. Foden, af form som et terningkapitæl, er stærkt læderet ved en tværgående revne og reliefferne under bueslagene delvis ødelagt. Nu ses kun: 1) et ret højbenet dyr (løve, Korslam?) med stort hoved, ører og noget, der breder sig ud over ryggen (hale, kors?). 2) Hammerkors. Også de kraftigt fremspringende mandshoveder på hjørnerne er defekte, ét mangler helt, to er kun halve. Afrenset med syre 1904.[10] 1862[8] og 1904 opstillet i korets nordvestre hjørne, nu i skibets nordøstre.

Dåbsfad, anskaffet mellem 1734[50] og 1739/40.[19] Det er af messing, glat, 44,5 cm i tvm., ca. 5,5 cm dybt og med en 2 cm smal rand. På underside ses svage drejespor. - Ifølge inventarierne

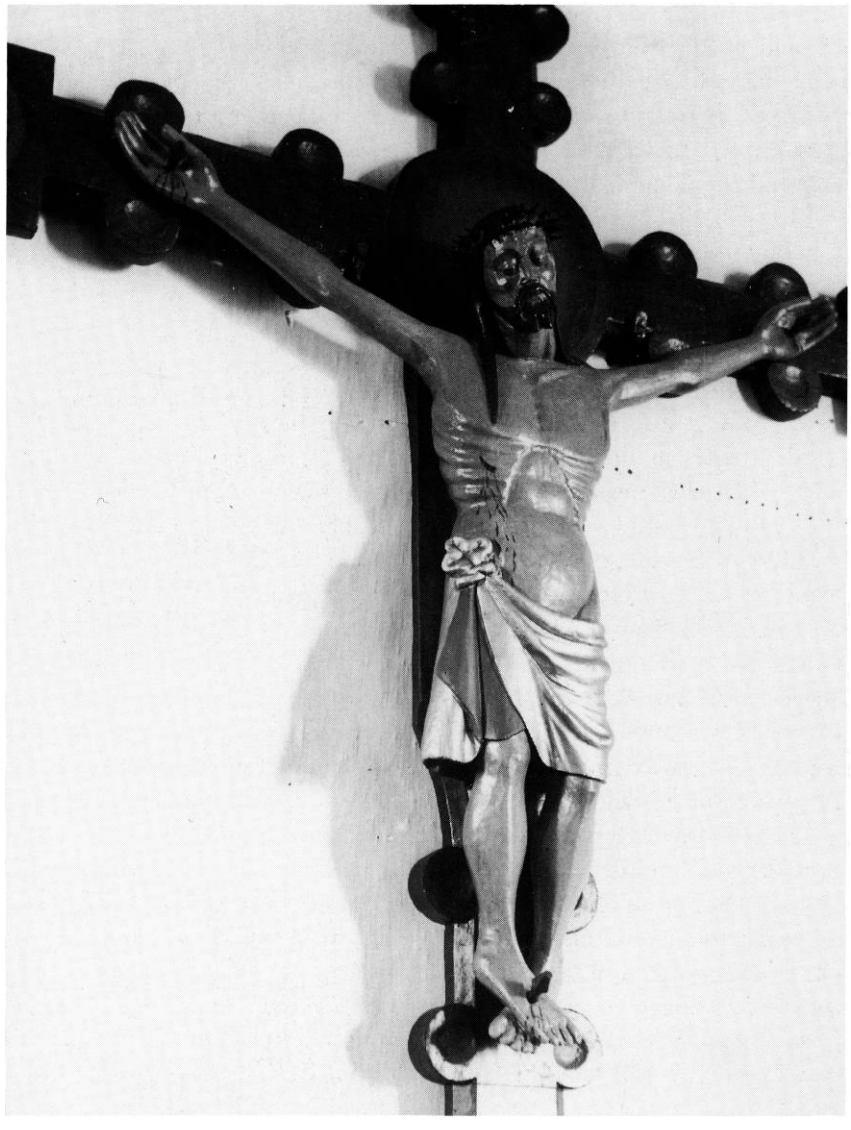

Fig. 26. Korbuekrucifiks fra 1400-25. Nu ophængt på skibets nordvæg (s. 2964). Georg N.Kristiansen fot. 1943(?) - *Chancel-arch crucifix from 1400-25.*

før 1734[51] omtales døbefonten altid uden fad.

†*Dåbskande,* af tin, med låg, anskaffet 1862.[8]

**Fontehimmel* (fig. 27), fra o. 1700, af fyr. Den består af en cirkulær plade, 84 cm i tvm., med pådylet ottekant af profilerede brædder omkring en retkantet, barokprofileret kasse, der måske tidligere har båret en dåbsgruppe. Fire let svungne ophængningsbøjler, hver med en spinkel kvartrundstav på forsiden, løber forneden ud i groft skårne spiraler, foroven i finere bladvolutter, samlet omkring et ottekantet ophængningsled, af eg. Under en grå overmaling ses ældre farver, grønt som bund for en rød staffering på bøjlestave og kantprofiler. Endnu i brug 1862,[8] men lå 1936 på våbenhusloftet, hvorfra den afleveredes til Den gamle By.

Vievandskar(?). I triumfmurens nordside er indsat en kvader med en fordybing, måske et tidligere vievandskar.

Korbuekrucifiks (fig. 26), o. 1400-25. Den 85 cm høje, særprægede Kristusfigur, med usædvanlig kraftig overkrop og lænder, er ved arme-

nes lette skråstilling kun svagt angivet som hængende; de store hænders fingre er strakte. Hovedet med den spinkle tornekrone (nye torne) hælder lidt mod heraldisk højre. De lukkede øjne ligger i dybe hulninger med stærkt markerede øjenbrynsbuer. Fuldskægget er sært kløftet ved hagen, og de tynde, lange hårlokker falder ned, dels bag den ene skulder, dels foran den brede og flade brystplade. Ribbenene er tydeligt markeret, derimod ses hverken skåret sidevunde eller navle. De parallelt stillede ben har stærkt krydsende fødder. Lændeklædet er lavtsiddende og når ned til midt på knæskallen på det ene ben, ved det andet er det trukket op lidt over knæet og knyttet i en korsblomstformet knude. Figurens bagside er mod sædvane ikke hulet i ryggen, men fladt skåret fra skulderen og til lændeklædets nedre kant.

Det samtidige korstræ (134 cm bredt) har kvadratiske korsarmsender med hulede cirkelskiver. Korsarmene er flade, med affasede kanter og ledsaget af hulede cirkelskiver. Både glorieskiven i korsskæringen og korsenderne er suppleret med nyt træ ved en restaurering 1943,[52] hvorunder en manglende del af den nedre korsstamme blev nyskåret, ialt 53 cm.

Stafferingen, fra 1943, er en delvis rekonstruktion af en bemaling fra 1700rne. Figuren har brungul karnation (tidligere rødgul) med malet sår og blodspor herfra i brystets højre side, hår og skæg brunt, tornekronen grøn og klædet gyldent (tidligere rødt) med grønt foer. Korstræet er mørkebrunt (tidligere gulbrunt), med rødbrunt i de små skiver og blåt i de hulede skiver i korsarmsenderne. Her nymaledes evangelistnavnene, med gråsorte versaler. Ved nymalingen fjernedes en overmaling fra sidste århundrede: Figuren grågul, kronen rødbrun, klædet rødt og grønt tilfældig fordelt, korstræet grågult med blågrå striber. I korsskæringen var malet en stråleformet glorie i lysgult og hvidt. Den øvre korsarmsende havde et hvidmalet skriftbånd med »INRI« i sort. - Kun ganske få rester var tilbage af den oprindelige staffering, på kridtgrund: en brun farve samt guld på den side af lændeklædet, der vendte ind mod korstræet. Både disse stafferingsspor og behandlin-

Fig. 27. *Fontehimmel fra o. 1700, nu i Den gamle By (s. 2964). Flemming Schmidt fot. 1988. - *Font canopyfrom c. 1700, now in the museum »Den gamle By«, Århus.*

Fig. 28. Romansk døbefont (s. 2963). NE fot. 1984. - *Romanesque font.*

gen af figurens bagside er indicier på, at krucifikset oprindelig har været anbragt i korbuen. 1897 hang det oven over buen (jfr. fig. 16), senere henlagt på våbenhusloftet, 1943 ophængt på skibets nordvæg.

Prædikestol, 1980, af eg, tresidet. Foran midtfaget ophængt groftvævede, uldne tæppestriber i blå og grønne nuancer.

†Prædikestole. 1) Fra 1600rnes 1. halvdel, af eg. Nu er kun ét **fyldingsfelt* (fig. 29) bevaret i Den gamle By (inv.nr. 92:41). Denne plade, der måler 74x36,5 cm, har en del dyvelhuller efter en rundbuet arkade, der har omgivet et samtidigt

Fig. 29. *Fyldingsfelt med maleri af evangelisten Lukas, fra 1600-50, fra †prædikestol. Senere anvendt som salmenummertavle. Nu i Den gamle By (s. 2966). NE fot. 1980. - **Panel with a painting, 1600-50y of St. Luke the Evangelist, from the †pulpit. Late reused as hymn board. Now in the museum, »Den gamle By«, Århus.*

maleri af evangelisten Lukas, stående og skrivende i en åben bog. Han er iført en blå kjortel og rød kappe og har over skulderen et grønt- og gult tværstribet skærf På den brune jord ligger hans tegn, en gråhvid okse; baggrunden blåhvid. Under de bayerske soldaters hærgen 1849 blev prædikestolen sønderslået.[53] Det bevarede prædikestolsfelt har været anvendt som *salmenummertavle,* hvilket dels de ekstra mange huller, dels en nu fjernet, sort overmaling vidner om.

2) 1850[10] (jfr. fig. 30), af eg, enkel, firesidet renæssancekopi med glatte søjler over hjørnernes postamentfremspring. Opgang langs sydvæggen ad trappe med to stentrin og fire trætrin og med søjlebåret gelænder. I postamentfelterne en gylden versalindskrift fra Luk. 11,28. 1883 egetræsmalet og kantstafferet med guld.[8]

Stolestader, 1980, af brunferniseret eg.

†Stoleværk. De tidligst kendte stole var antagelig udført før 1583 på præstens bestilling. På den »første« af mandsstolene, dvs. den østligste i syd, kunne man endnu o. 1833[54] læse: »Loed giøre thisse skammel her Iens Frandsen«. Et tilhørende årstal var da forsvundet. På en af de øverste fruentimmerstole stod: »Anno 1583 Anna Jensdatter«, formodentlig præstens hustru eller datter. - Senere meddelelser om stoleværket er meget tilfældige. 1715[12] foreslog synet nogle stole forfærdiget. 1848[10] ønskedes ny fruentimmerstole med bagklædning »og i det hele en mere anstændig form«. Da flere stole var nedbrudt eller beskadiget ved soldatervolden 1849, foreslog man kvindestolene istandsat svarende til Mesings. Resultatet blev imidlertid opsætning 1850-51 af nye stole både i nord- og sydsiden, tilsyneladende dog med genanvendelse af dele af mandsstolene. 1854 blev alt egetræsmalet.[10] De nye, enkle og lukkede *†stole,* der ses på fig. 16, havde rektangulære dørfyldinger og spidsvinklede gavltoppe med øvre kugle. 1862[8] opregnedes 15 mandsstole og 11 kvindestole, hvis indbyrdes afstand var 1 alen og 5 å 6 tommer. 1929[55] blev dørene fjernet og gavlene fornyet, i eg, i nygotisk stil (jfr. fig 30). I våbenhuset stod 1862 to løse bænke.[8]

Et *†panelværk* (jfr. fig. 16) blev formodentlig opsat 1892 i skibets nordøsthjørne omkring en

Fig. 30. Indre, set mod vest, med †stolestader fra 1929 (s. 2966) og *orgel fra 1840-41 på †vestpulpitur fra 1800rne (s. 2968). Desuden ses de fire vinduer i vestgavlen (s. 2950). M. B. Fritz & søn fot. 1936. - *Interior looking west, with †pews from 1929 and *organ from 1840-41 on a more recent west †gallery.*

nyopstillet kakkelovn.[10] I panelet genanvendtes dele fra den tidligere altertavle (nr. (†)1, jfr. ovenfor), hvis pilastre fik en rimelig placering ved panelets hjørner; to renæssances torvinger var anbragt liggende som en slags topstykker på siderne mod syd og vest. Til den nederste del af panelets vestside anvendtes muligvis den nedtagne ungrenæssancetavles attika. Alt egetræsmalet. Panelet fjernet senest 1929.

†Skriftestol ønskedes anskaffet 1719[22]. 1850 anbragtes en ny stol til præsten bag alteret; istandsat 1893. 1896 anskaffedes hertil et udskåret egetræsbord.[10]

†Degnestol nævnt 1719.[2] 1854[10] blev den omlavet, og 1862[8] fjernet fra koret. I stedet fik degnen sin plads i den ændrede, østligste mandsstol.

†Kirkekiste. I 1680erne[17] omtales »en gammel, beslagen kiste uden lås«. 1737[33] foreslog synet en skuffe eller et skrin til alterklæderne. 1739/40[19] opregnes en »fyrskuffe« i inventarielisten.

Ny *pengeblok,* af eg, fastspændt med jernbånd ved skibets syddør.

†Tavlepung. 1739/40 nævnes en »tavle« af sort fløjl med initialerne »CH«,[19] hvilke antyder, at den kan være skænket af provst Christen Høgh. En tavlepung af fløjl ønskedes anskaffet 1843, måske den der blev ødelagt af soldaterne 1849.[10].

† Dørfløj. 1719[2] er omtalt en »beslagen kirkedør med hængsler«; 1832 erstattet af en ny, »sirlig«.[24]

†Pulpitur (jfr. fig. 30), fra 1800rnes 2. halvdel,[56] i skibets vestende. Ifølge en opmåling 1886 ved F. Uldall strakte pulpituret sig tværs over skibet, lige vest for døren. Det hvilede på seks træstolper med affasede kanter og ringkapitæler og havde opgang ad en trappe ved sydvæggen. Panelet, af eg, havde enkle, rektangulære fyldinger og gennemløbende, profilerede frise- og fodlister; formodentlig egetræsmalet.

Orgel, bygget 1955 af Th. Frobenius & Co., Kgs. Lyngby. Et manual med fire stemmer: Gedakt 8', Rørfløjte 4', Principal 2', Spidsoktav T. Tegnet af arkitekt Aksel Skov i samarbejde med orgelbyggeriet. Ved nordvæggen i skibets vestende, delvis indbygget i den blændede norddør. **Orgel,* bygget o. 1840-41 af Frederik Hoffman Ramus, København, til Det kongelige Teater,[57] anskaffet til Stilling kirke før 1886;[58] nu i Vodder kirke (Tønder amt).[59] På pulpitur i kirkens vestende (jfr. fig. 30). Efter flytningen fra Stilling kirke blev orglet gennemgribende ombygget af Th. Frobenius & Co., og intet af det originale pibemateriale er bevaret. Prospektpiberne er attrapper af træ. Orglet har ét manual med fem stemmer. Orgelhuset er beslægtet med Ramusorglet i Lundforlund kirke (Sorø amt).[60] *†Orgel,* bygget 1938 af firmaet Th. Frobenius & Co., Kgs. Lyngby. Ét manual med fire stemmer: Bordun 16', Rørfløjte 8', Principal 4', Mixtur III.[61] Pneumatisk aktion, keglevindlade. I kirkens vestende. Flyttet 1955 til Hørsholm kapel (Frederiksborg amt), hvor det var i brug til 1987. I forbindelse med flytningen omdannedes facaden, og instrumentet blev udvidet og omdisponeret.[62]

Salmenummertavle, 1980. 1862[8] fandtes tre *†tavler,* hvoraf én måske ses på fig. 16. Denne var tværdelt i seks rum og beregnet til indskudsplader med sorte tal på hvid bund. Som salmenummertavle har en tid været anvendt et *felt fra en †prædikestol (jfr. ovenfor).

To *lysekroner,* fra 1900rnes begyndelse, barokkopier af messing, med seks lysarme omkring stor hængekugle samt seks øvre refleksblomster. Ophængt i hvert af skibets fag.

†Jordpåkastelsesspade og to *†gravforme* nævnt 1862.[8]

Fig. 31. Epitaf opsat 1760 af provst Christen Høgh over hustru og fem børn (s. 2968). NE fot. 1983. - *Wall monument put up 1760 by Christen Høgh, rural dean, to the memory of his wife and five children.*

Klokke, »omstøbt 1878«, ifølge Nyrop[63] af S. Frich i Århus. Dens vægt er angivet til 388 pd.[8] *†Klokker.* 1) Ved klokkeskatten 1528/29 afleveredes en klokke, der med »al jernfang« (o: ophænget) vejede 1 skippund og 7 lispund. 2) Tidligst nævnt 1615. To år senere var klokken faldet ned og »manerne«, kronearmene, gået i stykker. En smed reparerede den for ialt 7½ mk. Hans Arboe i Århus hængte klokken op igen.[11] 3) Støbt 1634, var 22 tommer (55 cm) høj, 1 alen og 4½ tomme (ca. 74) i tvm., og vejede 408 pund ved omstøbningen 1878.[8] I 1680-90ernes inventarier[17] omtales kun én klokke »i tårnet«.

Klokkestol 1885-86.

GRAVMINDER

Epitaf (fig. 31), opsat 1760 af provst Christen Høgh (jfr. (†)altertavle nr. 1 og †alterskranke)

over hans hustru og fem børn. Indskriften, der hverken nævner personnavne eller dødsdata,[64] lyder: »Hellighed er Guds Huusis rette Prydelse, men denne Steen og liden Zirat er allene indsat for at viise, at tvert over hviler Een Kiær Moder, een Kiær Hustru og 5 Kiære Børn, 3 Sønner 2 Døttre, Som efter Guds forsyn blef løst fra verdens møye, men efterlod mig uværdige, der til dato, da denne Steen blef indsat har tient i Herrens meenighed, som Capellan i 10 aar og Som Sogne Præst og Proust nesten 24 Aar ...« Indskriftens afslutning er rimet:

»Det altid været har mit eenist øye mærke
Saa lenge ieg har tient Guds meenighed og Kiærke
Hvad de afsiælede ved Sygdom Such og Sorg
har liid imens de var hos mig i Schanderborg
det seer hver læser paa de trende ælstis(!) Kiiste
Saa vel som naun og Aar det Steenen ei udviiste
umag dig om du vil og lef du kun Som DE
Saa faar du dem med mig i Herlighed at see.
Amen. / D. 10. Oct. 1760«.

Den fordybede, gyldne kursivindskrift står på en oval, rødbrun kalkstensplade indfattet i en skåret fyrretræsramme med rokokoornamenter.[65] Stenpladen er fæstnet i en not i den pålagte bladkrans, og herudenom danner bladbøjler med akantusblade og rocailler en ramme, der krones af et stort englehoved. Arbejdet kan formodentlig tilskrives billedskæreren Jens Jensen den yngre,[66] fra 1760 med borgerskab i Horsens.

Epitafiet står med den oprindelige staffering efter restaurering 1955, da man fjernede en egetræsmaling fra 1800rnes slutning. Ornamentbund og englehoved er gulbrune, mens guld er lagt på håret og rocaillerne, hvis tungede konturer er blå. Englevinger, volutbøjler og blade har grøn lasur på sølv. Oprindelig ophængt på korets nordvæg,[8] 1955 flyttet til skibets vestvæg.

†Muret begravelse, indrettet før 1760 i korets sydside for provst Christen Høgh og hans familie (jfr. epitaf med omtale af †kister). Begravelsen fyldt 1860[8].

Kirkegardsmonumenter. Støbejernskors, tre næsten ens (jfr. fig. 3), udført af jernstøber J. Rasmussen i »Skaarup«,[67] hvis stednavn ses forneden på korsstammen på nr. 1 og 2. De måler 103x77 cm medregnet en lille olielampe på toppen. Tværarmens korsarmsender er tunget trekløverformede, med en roset for hver ende, på korsstammen en krans; på nr. 3 ses desuden en sommerfugl foroven. Indskrifter med reliefversaler. Opstillet syd for kirken. 1) O.1845, for »den hederlige og agtbare kone Kirsten Christiansdatter, f. i Blegind 1808, d. i Stilling 1.jan. 1845, 37 år gl. 2) (Fig. 32), o. 1847, indskrift som nr. 1, for Mette Christophersdatter, f. i Søeballe 1776, d. i Stilling 1. aug. 1847, 71 år gl. 3) O.1859, for gårdmand Jens Rasmusen(!) Nørgaard, f. i Stilling 14. okt. 1777, d. 3. juni 1859.

†Gravtræer omtales i en enkelt regnskabsgruppe 1747-62[19] under indtægter: 1) 1747/48, over salig Giertrud Pedersdatter; 48 sk. 2-3) 1749/50, over Peder Michelsen og [hans] efterladte enke; 80 sk. 4) 1749/50, over Rasmus Pedersens lejersted; 56 sk. 5-6) 1755/56, over Olle Christensen og Knud tømmermand i Stilling; 80 sk. 7-8) 1761/62, »indkommet fra« Rasmus Sørensen for to ligtræer; 80 sk. 9) 1761/62, fra Peder Pedersen for ét ligtræ; 40 sk.

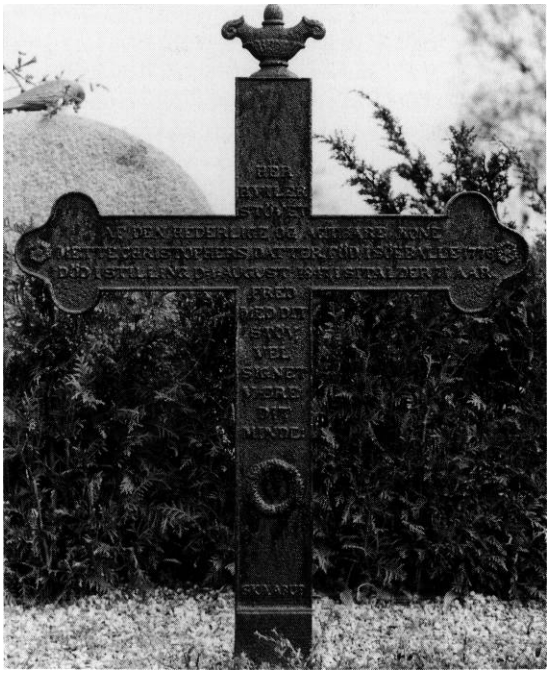

Fig. 32. Støbejernskors nr. 2, over Mette Christophersdatter †1847 (s. 2969). - *Cast-iron cross no.2, to Mette Christophersdatter, †1847.*

KILDER OG HENVISNINGER

La Vib. Præstearkiver. Synsprot. 1862-1925 (C 385. 40). - Se i øvrigt fortegnelse over arkivalier vedr. kirkerne i Gl. Skanderborg amt i almindelighed s. 2874-75 samt forkortelser s. 2875.

NM 2 afd.: Håndskrift: F. Uldall: Om de danske Landsbykirker IV, 1886, s. 156-59. - Indberetninger ved F.Uldall 1885 ((om)bygning), Einar V.Jensen 1936 (inventar og epitaf), Georg N. Kristiansen 1941, 1943 (krucifiks), 1952 (inventar) og 1955 (epitaf), Egmont Lind 1953 (†kalkmalerier), Helga og Bent Exner 1980 (alterkalk), Vibeke Michelsen og Jens-Jørgen Frimand 1983-84 (inventar og gravminder), Kjeld de Fine Licht 1987 (†tårn), Lars Vester Jacobsen og Marianne Ritzau, Den gamle By, 1988 ((†)altertavle nr. 1) og Maren Holm, Den gamle By, 1988 (*fontehimmel) - Udskrifter af de gennemgåede arkivalier findes i NM 2. afd.

Notebøger. NM2. afd.: S. Abildgaard IX, 1771, s. 48 (alterkalk). - C. M. Smidt CXLI, o. 1925, s. 16-17 (bygning m.m.).

Tegninger og opmålinger. NM 2. afd.: Måleblade samt optegninger af plan, snit og opstalter foruden forslag til istandsættelse af bygning og portaler ved F. Uldall 1884 og 1886. - Planer og snit 1936 samt plan og forslag til våbenhus 1942 ved M. B. Fritz og søn. - Opmålinger udført af studenter ved Århus Universitet ved Mogens Vedsø 1986. *LaVib.* Bygningsinsp. Århus. Forsk, kirker ca. 1850-1905 (B 239. 124) V. Th. Walther 1883 (bygning). - *Kgl. Bygningsinsp. Århus:* Forslag til kirkegårdsport ved Aage Kristensen og Aksel Skov 1967. Ligkapel ved Flemming Steen Seiersen 1971. - *Vilhelmsen og Kristensens tegnestue,, Århus:* Opmålingssæt m.v. ved Aksel Skov 1951f.

Litteratur: Chr. Heilskov i, ÅrbÅrhSt. XVIII, 1925, s. 80-86; MeddÅSt. 1981, s. 122 (alter m.v. ved Erik Heide).

Historisk indledning ved Per Ingesman, beskrivelse af kirkegård og bygning ved Kjeld de Fine Licht, kalkmalerier, inventar og gravminder ved Vibeke Michelsen, orgel ved Ole Olesen og engelsk oversættelse ved Jean Olsen. Redaktionen afsluttet 1988.

[1] RA. DaKanc. A II 3. Nr. 28: Fortegn, og div. dok. vedk. kirker og sognekald i Danmark og Norge 1630-1702.

[2] Se f.eks. La Vib. Århus bispearkiv. Kirkerne på rytterdistrikterne 1713-24 (C 3.1155).

[3] Auktionsprotokol i LA Vib. Skbg. rytterdistrikt 177-67. Jordebogsekstrakter og arkivalier vedr. ændringer af godsets omfang 1719-69 (G Ryt 8-9).

[4] Ifølge præstens indb. til biskoppen om kirkeejerne i 1776, i LA Vib. Århus bispearkiv. Kirkernes jura patronatus 1756-88 (C 3.1154).

[5] Ifølge skøde udstedt på boets vegne af auktionsdirektørerne i Skbg. 14. nov. 1775, læst på Skbg. s birketing 8. febr. 1776 (LA Vib. Det skbg.ske distrikts birks skøde- og panteprot. 1775-88 fol. 24-25. (B 61 F-SP 3)). Jfr. LA Vib. Århus bispearkiv. Kirkernes istandsættelse m.m. 1804-23 (C 3.1151).

[6] Danske Kirkelove, I, 455 = KirkehistSaml. 3. rk. III, 365; KancBrevb. 17. febr. 1584 og 17. apr. 1787.

[7] Danske Kirkelove II, 373-375 *(jfr.* Kanc.Brevb. 17. febr. 1584), gentaget 28. marts 1618 og 3. jan. 1639.

[8] Synsprot. 1862f.

[9] Note 2, hvor man konstaterer, at »kirkegårdsmuren er af kampesten«.

[10] LA Vib. Provstearkiver. Hjelmslev-Gern hrd. Synsprot. 1826-1915 (C 32. 2 og 3).

[11] RA.Rtk. 6 års kirkergsk ... 1620 (B 184e).

[12] LA Vib. Århus bispearkiv. Kirkesyn 1700-1803 (C 3. 1166-76).

[13] LA Vib. Århus bispearkiv. Kirkernes jura patronatus 1695-1738 (C3. 1153).

[14] Årstallet 1884 indhugget i sten nord for indgangen.

[15] Abrahamsen, Orientering s. 57: 7,6°.

[16] Mackeprang: Granitportaler, s. 125, 222, 266-68 og 280; I.-L. Kolstrup om griffen, i Physiologus- og bestiariefremstillinger i dansk romansk stenskulptur, Romanske stenarbejder II, Højbjerg 1984, s. 85-88 og L. Gotfredsen og H.J.Frederiksen: Troens billeder, Herning 1987, passim.

[17] RA. Rtk. Rgsk. 1660-ca. 1848. Århus stifts kirkergsk. 1680-94.

[18] LA Vib. Ryttergodserne 1724-35. Synsprot. for kirker i Skbg., Dronningborg og Kolding, og Skbg. og Dronningborg rytterdistrikter (GRyt. 7. 1 og 2). DaAtl. IV, 195 er forkert underrettet, når der skrives, at kirken er uden tårn.

[19] RA. Rtk. Rgsk. 1660-ca. 1848. Skbg. rytterdistrikt 1739-67.

[20] LA Vib. Århus bispearkiv. Korrespondance Hjelmslev hrd. 1562-1845 (C 3. 600-04). Det fremgår, at sagen blev forelagt Admiralitetet(I), RA. DaKanc. 1. dep. Kirke- og undervisningsdep. Suppliquer for 1803, nr. 403/1073.

[21] RA. DaKanc. (B 162). Skånske ... Jydske henlagte sager 1651-60. Ansøgningen må være stilet til lensmanden, jfr. B. Mosegaard Nielsen: Skanderborgegnens kirker 1604-62. ÅrbÅrhSt. LXV. 1974, 57-133.

[22] Note 12 og LA Vib. Århus bispearkiv. Rgsk. for rytterdistrikternes kirker 1716-23 (C 3. 2439). Som håndværkere anføres murer Niels Olufsen fra Århus

Fig. 33. Kirken set fra sydvest. NE fot. 1983. - *The church seen from the south-west.*

og den lokale tømrer Rasmus Pedersen. Materialerne leveredes overvejende af Christen Skaarup i Århus; et parti søm kom fra Maren Mogensdatter i Skbg.

[23] LA Vib. Provstearkiver. Hjelmslev hrd. Synsprot. 1803-12 (C 30 F. 2).

[24] LA Vib. Provstearkiver. Århus amts sdr. provsti. Synsprot. 1817-54 (C 30 I. 2).

[25] Note 8 og LA Vib. Bygningsinsp. Århus. Forsk, kirker ca. 1850-1905 (B 239. 124).

[26] Den uforudset omfattende restaurering nævnes i den lokale presse, f.eks. Horsens Folkeblad 24. aug. 1953, Aarhus Amtstidende 11. september 1953 og Skanderborg Amtsavis 25. marts 1954.

[27] Denne plejer dog at fremstilles snoet og ikke med tværbånd. Den tværdelte cirkel kan ikke symbolisere jordkloden, der på denne tid altid vises tredelt.

[28] Ifølge konservatorens indb. var partiet ved undersøgelsestidspunktet så løstsiddende, at der dagligt faldt stykker ned, selv uden at maleriet blev berørt.

[29] Sml. bl.a. Hornslet, Randers amt.

[30] Om et tidligere stenalterbord vides intet. Inventariet for 1739/40 (note 19) nævner »en halvhulet sten for enden af alteret«, måske et piscina? Jfr. vievandskar (?).

[31] Jfr. Skanderup †altertavle 1595 (s. 2908).

[32] Jfr. bl.a. Adslev og Veng (Hjelmslev hrd.), Ovsted (Voer hrd.) og Sjelle, s. 1909 ovfr.

[33] LA Vib. Ryttergodserne. Skbg. rytterdistrikt 1717-67. Synsforretn. 1721-60 (GRyt 8.14).

[34] Beskrivelse over Skanderborg Bye og Slot, s. 35.

[35] Trykt i Odense, hvor forfatteren var rektor. - Senere udgaver 1700 og 1728. Ifølge Karl Hansen var »Figurerne ... copierede troeligt nok deraf, saa de strax ere kjendelige«!

[36] Ved stor imødekommenhed fra Den gamle By og dets konservator, Lars Vester Jacobsen, er undersøgelsen foretaget febr.-marts 1988.

[37] Ifølge konservatoren har ingen indskrift været malet her.

[38] Jfr. provst Deichmann i brev af 2. juli 1883, i NM 2. afd.s korresp.arkiv.

[39] Ifølge Uldall 1886.

[40] Jfr. Folby-kalken (s. 1834) med graveringer af Kristi våben, bl.a. en stige. - Våbenet kunne evt. være gi-

verindens, men der kendes kun tre våbener med stige, heraf kun ét med en sekstrins stige (for en ret ukendt, sønderjysk slægt, Nist.). Slægterne Tornekrans og Fredberg I (med femtrins stige) omfatter begge en person ved navn Cristiern (Achen: Adelsvåbener, s. 233).

[41] Formodentlig fejlskrivning for: in us[u]m altaris. - Bemærk den særlige m-form i »mi«; alle n'er er omvendt.

[42] Ifølge Danske Atlas IV, 236 kendes et brev fra 1529 fra »Marina Cristiernsdatter med menige konvent og mester Knud Henriksen« [Gyldenstjerne], fra 1520 forlenet med Ring kloster, men ikke brevets indhold.

[43] Vedr. den apokalyptiske madonna etc., se Gertrud Schiller: Ikonographie der christlichen Kunst *4.2.G&*-tersloh 1980, s. 198f.

[44] Jfr. Danske Atlas IV, 235f. og Kr. Erslev: Danmarks Len og Lensmænd i det sextende Aarhundrede, 1879, s. 38.

[45] Mærket ukendt hos Bøje og i de tyske oversigtsværker som Rosenberg m.fl.

[46] *22.* maj 1562, i RA. Rentemesterregnskaber 1. jan.-29. sept. 1562.

[47] KancBrevb. 30. dec. 1593.

[48] Ikke omtalt i de tidligere inventarier (der godt kan være ufuldstændige). Om lysestave, se Bengt Stolt: Ljusstavar med mekaniska änglar, i Ico, 1984, 1, s. 11-19 og 1983, 3, s. 37.

[49] Jfr. Uldalls plan 1886.

[50] LA Vib. Ryttergodserne. Synsprot. f. kirker i Skbg., Dronningborg og Kolding rytterdistrikter 1724-34 (GRyt. 7.1).

[51] Note 12 og 2.

[52] Desuden venstre hånds fingre »helede«, armene har fået nye tappe ved skuldrene, manglende tæer samt nagler fornyet (indb.).

[53] Værdien ved skadens opgørelse anslået til 150 rdl. (note 10). Jfr. vedr. ødelæggelsen, provst Schiørrings dagbogsoptegnelser, i Poul Jørgensen: Skanderborg slotskirke, Skbg. 1972, s. 98f.

[54] Karl Hansen (jfr. note 34), s. 19-21; vedr. præsten, se Skanderup historik (s. 2882).

[55] Korresp.arkivet 1938.

[56] Ikke omtalt i synsprotokollen 1862.

[57] C. E. F. Weyse omtaler i et brev 13. nov. 1841 til orgelbyggerne Marcussen & Reuter et positiv, som Ramus har bygget fornylig, og som Det kongelige Teaters direktion har købt (Weyse: Breve, udg. af Svenn Lunn og Erik Reitzel-Nielsen, 1964, II, 47).

[58] Opmåling af pulpitur og orgel [1886] ved F. Uldall, i NM 2. afd.

[59] 1897 ønskedes orglet stemt og istandsat (note 10).

[60] Michael Preben Hansen: Det kongelige Teaters orgler. Orglet 1986, 1, s. 4f. Yderligere oplysninger findes i Den danske Orgelregistrant.

[61] Meddelt af Th. Frobenius & Sønner.

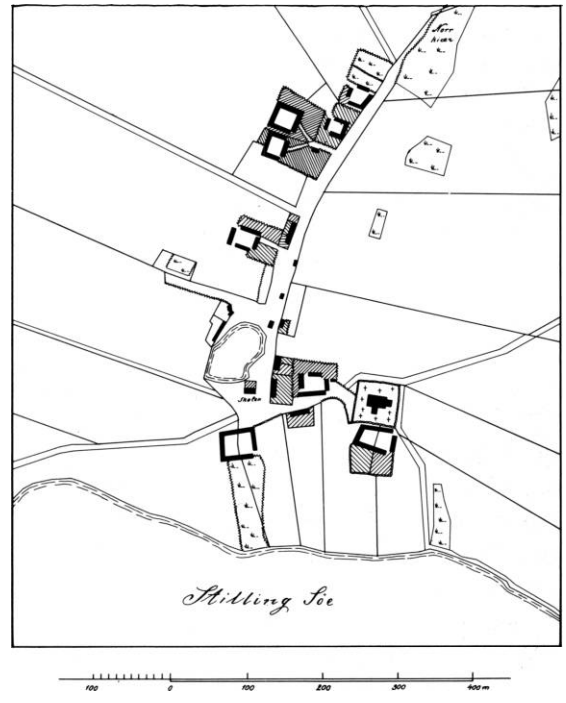

Fig. 34. Stilling 1:10000. Opmålt af T. Bruun, tegnet og omdelt af E. Stockfleth 1781. Kopieret af J. Wichmann 1987. - *Map of the village.*

Fig. 35. Stilling 1:10000. Udsnit af Skanderborg kommunes tekniske forvaltnings bykort 1:1000 på grundlag af Landinspektørernes luftopmåling 1981, ved KdeFL 1987. - *Map of the area near the church, now densely built-up.*

[62] Oplysningerne om orglets flytning og ombygning skyldes organist N. Otto Olsen.

[63] Nyrop: Kirkeklokker, s. 139, jfr. Uldall 1886.

[64] Provsten †1762, hustruen Kirsten Christoffersdatter Bøgh †1758, datteren Dorethe Høgh †1760, 28 år gi. De øvrige børn døde som små, en søn 1738 (jfr. Wiberg: Præstehist. III, 61 og Poul Jørgensen: Skbg. slotskirke, s. 68).
[65] Forlægget senere anvendt til et *epitaf fra 1771 fra Vejlby (s. 1483).
[66] Om denne, se Otto Norn, i NMArb. 1939. s. 43-54. Jfr. i øvrigt gravsten i Falling og Gylling (s. 2738, nr. 5 og s. 2835, nr. 6).
[67] Jfr. kirkegårdsmonument nr. 1 i Fruering, s. 3004.

SUMMARY

The little church of Stilling is built of finely dressed ashlar, the chancel and nave are the original fabric and date from about 1200. The building is notable because of the almost identical tympana surmounting the two doorways, both are decorated with a cross flanked by two beasts in relief.

Like most other churches, it has been altered and enlarged at the close of the 15th and beginning of the 16th centuries. Vaults were put up in the chancel and nave, and a tower and porch added to the nave. Both these additions have disappeared: the tower was pulled down at the beginning of the 19th century and replaced by a ridge-turret, superseded in 1886 by the present one, and a new porch was built the same year.

The church has been decorated with mural paintings from two periods but the majority of them are now again whitewashed. On the north wall of the chancel could be discerned traces of a Romanesque double frieze with figures. The decoration on the vaults in the chancel and nave from c. 1500 has corresponded to other murals of the same period in this area (especially Hvilsted; p. 2600 and Adslev). Only two coats of arms on the east vault of the nave are preserved; the bearings of Niels Clausen, Bishop of Århus between 1490-1520, who was for a period granted the fiefdom of Skanderborg, and the other perhaps Arma Christi, with the Crown of Thorns? And the Nails?

The renewal of the furnishings in 1980 has entirely altered the interior of the church, not only the setting of the altar, as proposed by the artist, Erik Heide, but also the acquisition of a new pulpit and pews. Only the Romanesque granite font, with sculptured lions in low relief, is contemporary with the church. The chancel-arch crucifix is one of the rather rare representations of Christ dating from the beginning of the 1400s. The chalice from 1519 is an unusual example among the numerous liturgicai vessels which named donors presented to side altars in Roman Catholic times. In the present case the chalice has been donated by a prioress of the convent in Ring to the Lady altar in the priory church. After the dissolution of religious houses the chalice reached Skanderborg Castle, and from here in 1593 it was presented by the King to the parish church of Stilling. The altar candlesticks date from the close of the 1500s, and also a well-carved altarpiece, although only parts of the latter are preserved, now in the museum »Den gamle By« in Århus. It was presumably a so-called 'catechism' altarpiece with a doctrinal text inscribed on the central panel. In 1747 this has been replaced by a painting of the Crucifixion, and lastly c. 1850 by a representation of the Last Supper. Like several other churches in the area, Stilling Church suffered damage at the hånds of Bavarian soldiers in 1849, in this case the destruction of the pulpit; only a panel with the painting of an Evangelist is preserved. A bountiful rural dean who donated the 1747 painting, also put up a wall monument to the memory of his wife and five children.